

УДК 351.863:371.214.2

ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У КОНТЕКСТІ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ „СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА”

Ніколаєв Євген Борисович – асистент кафедри політичної економії факультетів управління і управління персоналом та маркетингу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

У статті розглядається досвід вибору складових соціальної безпеки, які було включено до навчальної програми із дисципліни „Соціально-економічна безпека”, розробленої у Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана. Викладено основні передумови, із яких виходив авторський колектив при розробці відповідної частини програми. Наведено перелік питань, що розкривають зміст двох присвячених соціальній безпеці тем дисципліни. В одній із тем подано основні підходи вітчизняних фахівців до вивчення соціальної безпеки, а в іншій – кілька західних концепцій, пов’язаних із безпекою особи. Приділяється увага дидактичним особливостям та проблемам викладу цих питань студентам.

Ключові слова: соціальна безпека, людська безпека, навчальна програма, академічна дисципліна.

В статье рассматривается опыт выбора составляющих социальной безопасности, включенных в учебную программу дисциплины «Социально-экономическая безопасность», разработанной в Киевском национальном экономическом университете имени Вадима Гетьмана. Изложены основные предпосылки, из которых исходил авторский коллектив при разработке соответствующей части программы. Приведен список вопросов, раскрывающих содержание двух посвященных социальной безопасности тем дисциплины. В одной из тем представлены основные подходы отечественных специалистов к изучению социальной безопасности, а во второй – несколько западных концепций, связанных с безопасностью личности. Уделяется внимание дидактическим особенностям и проблемам изложения этих вопросов студентам.

Ключевые слова: социальная безопасность, человеческая безопасность, учебная программа, академическая дисциплина.

The article shares the experience of determining the aspects of societal security that were included into the syllabus of the “Societal and Economic Security” course in Vadym Hetman Kyiv National University of Economics. We review the major premises which were considered when composing the relative part of the syllabus. The list of questions related to societal security allows us to devote two topics of the course to the subject. The first topic explains the main approaches of Ukrainian and Russian specialists to the problems of societal security. The second topic reviews several Western concepts and approaches to the security of an individual. Didactic peculiarities and problems of explaining these topics to students are also laid out.

Key words: societal security, human security, syllabus, academic discipline.

Останнім часом зростає увага до вивчення суспільних явищ, процесів та об’єктів з погляду параметрів їх безпеки. Предметне поле цих досліджень поступово розширюється. Так, в першій половині ХХ ст. йшлося, головним чином, про аналіз умов забезпечення стійкості держав у складній структурі міжнародних відносин, що сформувало класичну політологічну модель національної безпеки. Друга половина минулого століття розширила набір чинників національної безпеки за рахунок аналізу внутрішньодержавних процесів. А

межа нового тисячоліття побачила сплеск уваги до позаполітичних вимірів безпеки суспільства – інформаційних, технологічних, економічних, культурних, гуманітарних тощо. Помітно зростає інтерес і до соціальної безпеки, яка є певною системною характеристикою стану соціальної сфери країни. Актуальність аналізу цієї сфери у контексті кількісних показників та якісних критеріїв, що відображають властивий їй рівень безпеки, спричинена її винятковою важливістю в житті людини і суспільства та, з іншого боку, тим, що в нашій країні ця сфера зазнає відчутних змін та потрясінь.

У сучасних дослідженнях визначене достатньо широке поле проблем, що охоплюються соціальною безпекою. Уявлення про багатоманіття цих проблем надає, наприклад, зміст монографії „Соціальна безпека: теорія та українська практика” [10], автори якої структурували це явище за суб’єктами і визначили його складові для людини, держави і суспільства (рис. 1).

Основними з цих складових, очевидно, є ті, яким автори досліджень із соціальної безпеки приділяють більшу увагу. Так, Б. Данилишин та В. Куценко в контексті соціальної безпеки оцінили демографічну ситуацію, стан здоров’я населення, якість водних ресурсів, житлове забезпечення і надання комунальних послуг, якість освіти, стан закладів культури [4]. Очолований В.К. Сенчаговим колектив російських авторів поєднав під соціальною безпекою питання середнього класу, розвитку людського потенціалу, безробіття, бідності, демографічних тенденцій [11, С. 661-737]. На думку О.А. Малиновської, трьома головними гранями соціальної безпеки є доходи населення, стан ринку праці (зайнятість, безробіття тощо) та демографічна ситуація.

Таке розмаїття питань, що розглядаються у дослідженнях соціальної безпеки, порушує проблему вибору тих напрямів цього явища, які варто розглядати у пов’язаних із соціальною безпекою навчальних дисциплінах. Тому ця розвідка має на меті висвітлення досвіду визначення змісту питань про соціальну безпеку у програмі дисципліни „Соціально-економічна безпека”, що розроблялася колективом авторів кафедри політичної економії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

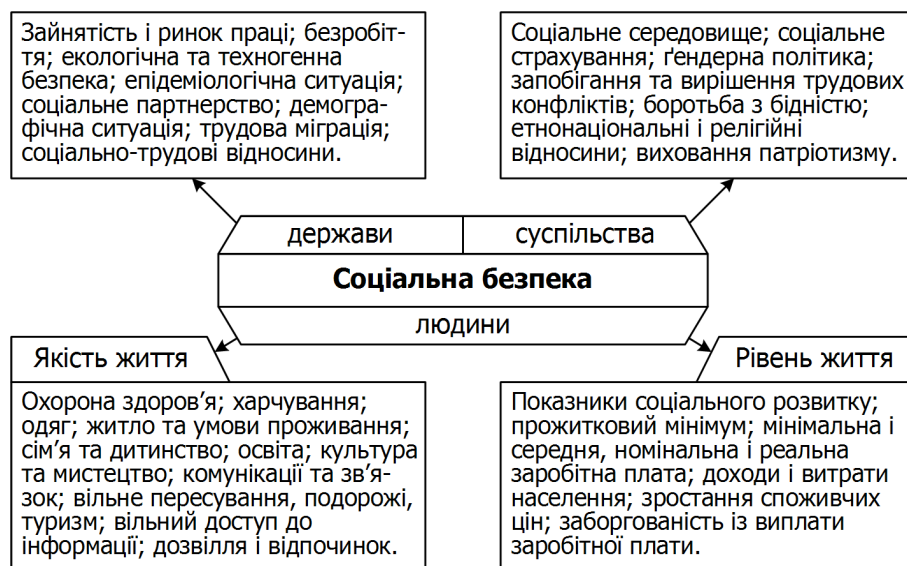

Рисунок 1. Основні проблеми соціальної безпеки
Укладено за: [10, С. 4, 18].

Дидактична розробка змісту теми „Соціальна безпека” ґрунтувалася на кількох вихідних передумовах.

По-перше, вже існує певний усталений перелік питань, за якими вказана тема розкривається в навчальних програмах. Основним орієнтиром є наукова спеціальність „Економічна безпека держави” (шифр 21.04.01), одним із напрямів досліджень в якій є проблеми соціальної безпеки. Цікаво, що основні питання цієї теми за затвердженням ВАК

України паспортом спеціальності мають деякі розбіжності із тими питаннями, що фігурують в програмах кандидатських іспитів за вказаною спеціальністю (табл. 1). Очевидно, найбільш важливі з цих питань мають бути відображені у програмі теми.

По-друге, оскільки соціальна безпека як така є дуже широким предметом, то доцільно обрати певну площину її розгляду, що дозволить як побачити предмет більш чітко, так і звузити його до дидактично зручних меж. Така площина була визначена згідно твердження Г. Сілласте, що „соціальна безпека і соціальна політика невіддільні одна від одної” [9]. Соціальна безпека подається нами не стільки в загальноприйнятому значенні захисту соціальних інтересів різних суб’єктів від наявних та потенційних загроз, скільки як певний інструментарій оцінки ступеня реалізації цілей соціальної політики, її адекватності існуючим потребам й інтересам людини та суспільства.

Таблиця 1

**Зміст теми „соціальна безпека”
в науковій спеціальності „Економічна безпека держави”**

Документ, рік видання	Зміст та питання теми
Паспорт спеціальності 21.04.01 – економічна безпека держави, ВАК України, 2004 р. [7]	Соціальні аспекти економічної безпеки: політика доходів, реформування заробітної плати, пенсійна реформа, зменшення диференціації грошових доходів та подолання бідності, формування середнього класу, відтворення й розвиток соціальної сфери, політика на ринку праці та зниження безробіття.
Програма вступного іспиту до аспірантури зі спеціальності 21.04.01 – економічна безпека держави, Національний інститут стратегічних досліджень, 2003 р. [8]	<u>Тема „Соціальні аспекти і розвиток людського потенціалу в контексті економічної безпеки”:</u> Економічна безпека особи: чинники, критерії, загрози. Зайнятість населення в контексті національної безпеки держави. Доходи населення та пріоритети державної політики у сфері грошових доходів населення. Пріоритети державної соціальної політики в контексті забезпечення економічної безпеки України. Проблеми розвитку соціальної сфери та їхній вплив на стан економічної безпеки держави та особи. Поняття людського капіталу та політика його розвитку. Соціально-демографічні чинники економічної безпеки. Проблеми формування соціальної злагоди в умовах України. Проблеми забезпечення економічної безпеки в процесі реформування системи соціального захисту.
Перелік питань до складання кандидатського іспиту зі спеціальності 21.04.01 „Економічна безпека держави”, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2010 р.	Доходи населення в контексті економічної безпеки країни. Головні пріоритети державної політики у сфері грошових доходів населення. Зайнятість населення як чинник соціально-економічної стабілізації. Соціально-демографічні чинники економічної безпеки. Загрози у соціальній сфері та їх вплив на економічну безпеку країни. Пріоритети державної соціальної політики в контексті забезпечення економічної безпеки України.

По-третє, підходи до проблематики соціальної безпеки у вітчизняній та західній традиції значно різняться. Вітчизняне бачення є більшою мірою колективістським, воно розглядає соціальний розвиток на всіх рівнях – від держави і суспільства до сім’ї та людини. Властива західному менталітетові більша індивідуалістичність призводить до інтерпретації

соціальної безпеки (societal security) як погляду на загрози і умови діяльності саме людини. Соціальна безпека у вітчизняній інтерпретації є складовою національної безпеки, вона відтворює вихідну настанову про першочергове гарантування стійкості держави. Примат державних інтересів для соціальної безпеки означає, що ця концепція визнає лише ту частину інтересів людини, яка не суперечить державним. Натомість західна традиція розглядає соціальну безпеку крізь призму тріади гуманістичних концепцій – людського капіталу, людського розвитку та людської безпеки. Державні інтереси тут відходять на другу позицію, поступаючись реалізації прав людини.

Зазначене обумовило необхідність подати проблеми соціальної безпеки у двох темах навчальної дисципліни. Перша тема, „Соціальна складова в системі національної безпеки”, представляє проблематику соціальної безпеки, пов’язану із оцінкою чинного стану соціальної політики у вітчизняних дослідженнях. Друга тема, „Економічна та соціальна безпека особи”, знайомить студентів із сучасним західним баченням безпеки особи, яке орієнтується на реалізацію можливостей усебічного людського розвитку. Запропоновано таке змістовне наповнення цих тем:

Тема 1. Соціальна складова в системі національної безпеки:

Сутність соціальної безпеки. Соціальна політика як діяльність держави щодо розвитку соціальної сфери. Цілі та інструменти соціальної політики. Критерії оцінки соціальної політики та соціальна безпека. Загрози у соціальній сфері. Соціальний захист населення. Державні соціальні стандарти та гарантії.

Бідність як перепона соціально-економічному розвитку. Доходи населення як параметр безпеки людини. Показники оптимального рівня доходів населення. Пріоритети державної політики у сфері доходів населення України.

Тема 2. Економічна та соціальна безпека особи:

Поняття людського капіталу та політика його розвитку. Формування людського капіталу в Україні.

Людський розвиток та методика його оцінки. Індекс розвитку людського потенціалу.

Поняття безпеки особи. Зміст та параметри економічної й соціальної безпеки особи.

Концепція людської безпеки як альтернатива моделі національної безпеки, її зміст та характерні риси.

Виклад цих питань має власні особливості та акценти, на яких слід зупинитися.

Так, у **першій темі соціальна безпека представлена як віддзеркалення соціальної політики**. Основні критерії соціальної безпеки суспільства визначаються досягненням цілей соціальної політики, до яких належать захист найвразливіших прошарків населення, подолання бідності, створення умов розвитку соціальної сфери, задоволення соціальних потреб та інтересів. Зasadничим завданням є підтримка незаможної частини суспільства, що реалізується через механізми соціального захисту населення. Дидактична складність полягає у необхідності розуміння змісту та відмінностей значень кількох „соціальних” категорій – соціальних сфери, безпеки, політики, захисту, а також соціальних стандартів, гарантій, страхування й допомоги, що є складовими соціального захисту населення. Досвід свідчить, що заплутатися в цих поняттях дуже легко.

Основною задачею соціальної політики є боротьба із **бідністю**. Остання є складним багатовимірним явищем, з яким суспільство зустрічається протягом усієї своєї історії. Протидія поширенню бідності у суспільстві, зниження її рівня є ключовим показником поліпшення соціальної безпеки. Вивчення цього явища має кілька акцентів. Важливо пояснити відмінність між двома головними вимірами бідності – абсолютною (нестача коштів для задоволення базових потреб людини) і відносною (значне відхилення життєвого рівня людини від прийнятих у даному суспільстві в певний історичний період стандартів). З економічної точки зору, поширення абсолютної бідності визначається рівнем економічного розвитку країни, а відносна бідність віддзеркалює відносини розподілу, майнове розшарування в суспільстві, ступінь відмінностей між рівнем доходів різних прошарків населення. Останніми роками в Україні скорочується рівень абсолютної бідності, тоді як

поширення відносної бідності практично не змінюється.

Існує багато якісно різнорідних критеріїв абсолютної та відносної бідності. Частка бідного населення, визначена за різними критеріями, може відрізнятись у кілька разів. Зокрема, за доходом людини, що не перевищує 4,3 дол. США на день (це є критерій абсолютної бідності, що застосовується Організацією Об'єднаних Націй до постсоціалістичних країн), бідних в Україні практично немає, а за витратами на харчування, що перевищують 60% доходів, бідним є кожен другий мешканець нашої країни). Про занижений рівень оплати праці свідчить поширений в Україні та на значній частині пострадянського простору феномен бідності працюючого населення, загалом не властивий іншим регіонам світу.

У контексті соціальної безпеки ми наводимо кілька важливих критеріїв, яким мають задовольняти **доходи населення** як головна передумова забезпечення людського добробуту, подолання бідності та розв'язання інших соціальних проблем. Трьома основними видами матеріальних доходів людей є оплата праці у вигляді заробітної плати або підприємницького прибутку, соціальні виплати з боку держави (пенсії, стипендії, пільги, допомога по безробіттю чи за станом здоров'я тощо) та доходи від власності. При визначенні оптимальної структури цих доходів виходять із принципу, за яким податки на оплату праці мають бути основним джерелом фінансування соціальних виплат. Людина повинна мати достатньо власності, яка забезпечить їй певний рівень доходу незалежно від втрати роботи або соціальної підтримки держави.

Згідно із цими принципами, необхідно, щоб частка оплати праці у загальній структурі доходів населення була не меншою за 60%, а дві інші складові не перевищували 20% кожна. За даними Державної служби статистики України, у 2010 р. трудові доходи населення становили 56,3% загальної суми, соціальні виплати – 38,5% і доходи від власності – 5,2%. Така структура свідчить, що соціальні виплати є головною витратною статтею державного бюджету, для її фінансування відволікаються кошти, які мали б витратитися на інші державні програми.

У питанні „Показники оптимального рівня доходів населення” демонструється суттєва заниженість чинних соціальних стандартів України. Обчислення величини прожиткового мінімуму (як базового соціального стандарту) за вельми обмеженим споживчим кошиком, склад якого не переглядався з 2000 р., має наслідком неадекватність його розміру реальним потребам людини. За 2002-2010 рр. відношення прожиткового мінімуму до ВВП на душу населення впало понад удвічі, отже, при збереженні цього відношення на рівні 2002 р. розмір прожиткового мінімуму зараз був би удвічі вищим, аніж його затверджена сьогодні величина (на кінець 2011 р. – 1042 грн. для працездатних осіб, див. закон „Про Державний бюджет України на 2011 рік”, Стаття 21).

Доведення наприкінці 2009 р. розміру мінімальної заробітної плати до величини прожиткового мінімуму у нас прийнято вважати здобутком. В той час як за європейськими стандартами мінімальна заробітна плата повинна перевищувати прожитковий мінімум у 2-2,5 рази. Адже в середньому половина членів кожної сім'ї працює, а половина – ні, тому зарплата однієї людини має покривати витрати двох осіб, що дає змогу суттєво знизити навантаження на фонди соціального страхування. Визначення мінімального рівня оплати праці має ґрунтуватися не тільки на прожитковому мінімумі, а й на величині середнього рівня оплати праці, аби розрив між середньою та мінімальною заробітною платою не перевищував 3-х разів (таке спостерігалось у 2007-2008 рр.) і не зростав рівень відносної бідності.

У **другій темі** розглядається сукупність західних концепцій і поглядів на роль людини у суспільстві й, зокрема, в його системі безпеки, що є альтернативною до орієнтованих на інтереси держави моделей національної і соціальної безпеки. Три взаємопов'язані концепції (людський капітал, людський розвиток і людська безпека, **рис. 2**) ґрунтуються на гуманістичному баченні людини як вищої, самостійної цінності.

Ми виходили з того, що концепції людського капіталу і людського розвитку у нас

добре відомі [3] й активно розробляються, тоді як модель людської безпеки ще залишається поза широкою увагою наукової й фахової спільноти, вона згадується лише у кількох українських та російських публікаціях [1; 2; 5].

Рисунок 2. Концептуальні попередники моделі людської безпеки

Розгляд концепцій **людського капіталу** і **людського розвитку** не містить особливих новацій, ми слідуємо за прийнятою в ~~навчальній~~ літературі інтерпретацією цих теорій. Найбільша складність пов'язана із Індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП) як ключовим міжнародним показником оцінки якості життя населення, що публікується у щорічних Доповідях ПРООН про людський розвиток. ПРООН більшою чи меншою мірою оновлює методикку обчислення й оцінки цього показника практично в кожній щорічній Доповіді, і ці зміни складно або неможливо відобразити у лекціях та підручниках. Крім того, питання про людський капітал і людський розвиток фігурують у чинних програмах із економічної безпеки, тому вони залишилися і в нашій методичній розробці. Проте їх зв'язок із власне соціальною безпекою прослідковується погано, при роботі із студентами відчувається певна штучність, зайвість розгляду цих концепцій у контексті даної теми.

Концепція людської безпеки (human security) викладається в темі більш докладно. Ця теорія була розроблена наприкінці минулого століття, біля її витоків стояли індійський економіст, лауреат Нобелівської премії Амартья Сен (Amartya Sen) та пакистанський економіст Махбуб уль-Хак (Mahbub ul Haq). Теорія одержала широке визнання після того, як їй була присвячена Доповідь ПРООН про людський розвиток за 1994 рік [6]. Вона надає пріоритет інтересам людини, а не задачам держави. Концепція стверджує, що в сучасних умовах ключові загрози добробуту людини походять від соціальних проблем – хвороб, відсутності доступу до питної води та якісного харчування, браку освіти, бідності, дискримінації, погіршення екології, насильства тощо. У концепції виділено сім основних складових безпечного життя – економічну, продовольчу, екологічну, особисту, суспільну і

культурну, політичну, безпеку здоров'я. До її слабких сторін належать багатофакторність, нечіткість формулювань основних цілей, невизначеність очікуваної реакції на виявлені концепцією загрози.

У розробленій нашим авторським колективом навчальній програмі деякі питання **не відображено**. Зокрема, **демографічний** бік соціальних процесів не розкритий головним чином через його високу дидактичну складність. Адекватне розуміння демографічних процесів потребує суттєвої фахової підготовки, якої студенти-другокурсники (де викладається дисципліна) ще не мають. Без такої підготовки аналіз демографічних чинників зводиться до банального наведення статистики по народжуваності і смертності, чисельності населення, розповсюдженню окремих захворювань. Було вирішено не вульгаризувати це важливе питання в такий спосіб. Проблема **зайнятості та безробіття** населення не викладається в темі як окреме питання, проте згадується у контексті інших аспектів теми (безробіття є однією із основних причин бідності; його подолання належить до цілей соціальної політики; воно є загрозою для економічної складової концепції людської безпеки тощо). Нарешті, не показано зв'язок соціальної безпеки із становленням **громадянського суспільства** і реалізацією **прав і свобод людини і громадянина**, оскільки ця площина має політологічно-правове спрямування, заслуговує на окрему навчальну тему для свого висвітлення і може бути розроблена при подальшому вдосконаленні навчальної програми.

Література

1. *Балуев Д.* Понятие human security в современной политологии / Д. Балуев // Международные процессы. – 2003. – Том 1. – №1. – С. 84-91.
2. *Биктимирова З.* Безопасность в концепции развития человека / З. Биктимирова // Общественные науки и современность. – 2002. – №6. – С. 135-142.
3. *Гришнова О.А.* Людський розвиток : Навч. посіб. / О.А. Гришнова. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.
4. *Данилишин Б., Куценко В.* Соціальна безпека – підґрунтя сталого розвитку // Вісник НАН України. – 2010. – №1. – С. 20-28.
5. *Мельник В.* Безпека особи в системі загальної безпеки / В. Мельник // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 11. – Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. – С. 45-49.
6. Отчет по человеческому развитию за 1994 год. – Нью-Йорк : ПРООН, 1994.
7. Паспорт спеціальності 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки). Затверджено Постановою президії ВАК України від 15.12.2004 р. №11-10/11т. – Режим доступу до ел. версії: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=476714.
8. Програма вступного іспиту до аспірантури зі спеціальності 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки) / Власюк О.С. (заг. ред.), Варналій З.С., Паламарчук В.М., Жаліло Я.А. – К. : НІСД, 2003.
9. *Силласте Г.* Безопасность российской семьи и перспективы развития социальной работы / Г. Силласте // Безопасность. – 2002. – №60. – С. 88-95. – Режим доступа к эл. версии: <http://fnimb.org/60.rar>.
10. Соціальна безпека: теорія та українська практика : Монографія / І.Ф. Гнибіденко, А.М. Колот, О.Ф. Новікова та ін. ; за ред. І.Ф. Гнибіденка, А.М. Колота, В.В. Рогового. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.
11. Экономическая безопасность России: Общий курс : Учебник / Под ред. В.К. Сенчагова. 2-е изд. – М. : Дело, 2005. – 896 с.